

Грипас О.Ю. Предикати компаративних відношень // Лінгвалізація світу : Теоретичний та методичний аспекти : Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., Черкаси, 25-26 трав., 2006 р. – Черкаси : Брама – Україна, 2007. – С.334-342.

Оксана Грипас

ПРЕДИКАТИ КОМПАРАТИВНИХ ВІДНОШЕНЬ

В останні десятиліття у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві питання класифікації предикатів порушується багатьма дослідниками: У. Чейф, Ю. Степанов, Н. Аругюнова, Г. Золотова, І. Вихованець, Т. Масицька, В. Русанівський та ін. Предикати класифікують за їх онтологічними значеннями, за ступенем похідності, за валентністю, що зумовлює кількість підпорядкованих їм актантів. Незважаючи на значний обсяг робіт, присвячених класифікації та дослідженню різних типів предикатів, проблема виділення їх семантичних типів і дотепер залишається нерозв'язаною. Чи не найбільшою мірою це стосується семантичного типу предикатів відношень.

З філософського погляду якісна визначеність речі зумовлюється сукупністю її властивостей, які виявляються у відношенні. Тому пізнання

сутності речей неможливе поза розглядом їхніх взаємовідношень [11, 59]. Визначеність речей формується в тому числі і через порівняння їх якостей між собою за певними ознаками. На відміну від локальних і посесивних відношень, які відображаються мовцем як реальні, незалежні від його ментальної настанови, – компаративні відношення є продуктом інтелектуальної діяльності особи. Г.О. Золотова тлумачить компаративні відношення як такі, що містять порівняння двох предметів, а також вказівку на підставу порівняння [4, 67–70].

Основою цих відношень є зіставлення двох субстанцій та констатація їх схожості/несхожості між собою. У СУМ дієслово *порівнювати* тлумачиться: «Вимірюючи, розглядаючи, досліджуючи і т. ін. які-небудь однорідні предмети, явища, тощо, виявляти в них однакові риси або відмінності, переваги або недоліки і т. ін. [7, 237].

В основі порівняння лежать логічні операції виділення найсуттєвішої ознаки описуваного через пошук іншого, для якого ця ознака є виразнішою, зіставлення з ним і опис. У порівнянні розрізняють суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють) і ознаку, за якою один предмет (суб'єкт) порівнюється з іншим (об'єктом)» [10, 469].

Дослідження будь-якого типу предиката передбачає з'ясування його семантичного статусу, типу та опис репрезентації у семантико-синтаксичній структурі речення, яке відображає не тільки структуру зв'язків між предметами і явищами реального світу, а й категоризацію зв'язків і відношень. Предикати компаративних відношень в українському мовознавстві спеціально не досліджувались. Так, за класифікацією Й.Ф. Андерша виділено одинадцять семантичних типів предикатів, серед яких названо предикати різних неактивних відношень: *рівнятися, зумовлюватися* [1, 29].

Про своєрідні компаративні відношення зазначив І.Р. Вихованець при дослідженні предикатів якості, де він виділив групу прикметників, що виражають співвідносну міру ознаки і «дають кількісну характеристику ознаки предмета шляхом зіставлення її з такою ж ознакою в іншому предметі або виділяють якусь ознаку із сукупності однотипних ознак за найбільшим виявом її у відповідному предметі, напр.: *веселий – веселіший, найвеселіший* [2, 104]. У зв'язку з тим, що в предикатах із семантикою співвідносної міри якості є додаткова правобічна валентність, яка реалізується іменниковим компонентом у функції об'єкта порівняння (напр.: *Син вищий за батька; Дівчина була красивіша від подруги*), він пропонує виділити окремий різновид: предикати якості-відношення [2, 104].

Досліджуючи двовалентні предикати якості, В.А.Тимкова виокремила серед них такі, що можуть вказувати на часткову спільність ознак у двох порівнюваних предметах чи істотах, тобто на їх подібність, схожість (подібний, схожий, однаковий, тотожний, адекватний, аналогічний, відповідний) та несхожість, нетотожність, відмінність (нетотожний, неадекватний, невідповідний, відмінний, різний). Напр.: *Брат однаковий із сестрою. Дієслово залишати тотожне слову лишати. Копія адекватна оригіналу. Меблі відповідні помешканню. Марина неоднакова з Оленою. Прикметник «руський» нетотожний прикметнику «російський». Пісок відмінний від глини* [9, 22].

І.А.Пасічник, аналізуючи групу тривалентних прикметникових предикатів, які для розкриття свого значення вимагають двох облігаторних (суб'єктного і власне об'єктного) та одного факультативного (об'єктного із семантикою обмеження) компонентів, виділила прикметники зі значенням відповідності/невідповідності істоти, предмета іншим істотам, предметам (аналогічний, подібний, схожий, тотожний і под.): *Давньоруська міра зерна – «четверик»... є за назвою та смістю тотожною римській (мірі)* (Наука і суспільство) [5, 12].

У російському мовознавстві Г.О.Золотова в підгрупі неакціональних реляційних дієслів (локальних, партитивних, посесивних) виділила і «зіставні» дієслова [4, 67–70].

Р.М.Гайсіна, яка досліджувала дієслова з семантикою відношення, також виокремила групу лексем, що виражають компаративні відношення. Групуєчи дієслова на підкласи, виділяє за ознакою якісної характеристики відношення рівність/нерівність, за спрямованістю відношення – симетричність/несиметричність, за характером відношення каузативність/некаузативність та ін. Враховуючи ці опозиції, серед дієслів рівності/нерівності виділяє підкласи:

- 1) дієслова, що позначають виявлення рівності/нерівності, мають сему цілеспрямованості «виявити»;
- 2) дієслова зі значенням «привести до відношень рівності/нерівності»;
- 3) дієслова зі значенням «бути, перебувати у відношеннях рівності/нерівності»;
- 4) дієслова зі значенням «приходити до відношень рівності/нерівності» (прирівнюватись) [3, 21–33].

Предикати компаративних відношень найповніше відбивають інтелектуальну діяльність людини. Цей клас предикатів самостійно відображає хід думки при встановленні відношень між двома поняттями:

спочатку відбувається аналіз, спостереження за двома порівнюваними об'єктами, наступний етап – констатація схожості/відмінності між ними і формулювання самого значення відношення. Останній етап – це творення результату-відношень, що є завершальним для попередніх двох.

У словесній мовній інтерпретації перший етап (аналіз відношень) виражається дієсловами: **порівнювати, зіставляти, звіряти**, що позначають каузативні предикати з суб'єктом-діячем, який здійснює аналіз-порівняння двох об'єктів. Висловлення, яке містить предикат цього типу, являє собою констатацію ситуації, що відображає сам процес інтелектуальної діяльності суб'єкта. Напр.: *Не один токаря чи свердлувальника порівнював нишком її сяючий чистою верстат з своїм...* (О. Донченко); *Надто дужі були враження минулої ночі, коли зіставити їх з подіями попереднього дня* (Ю. Смолич); *Доки вони там звіряють з картою місцевість, Стенура стоїть між деревами і слухає...* (О. Гончар).

Другий етап – це констатація результату проведеного аналізу, встановлення характеру відношень:

а) абсолютної тотожності (дорівнювати, збігатися, суміщатися; аналогічний, адекватний, тотожний, однаковий, ідентичний, еквівалентний, рівнозначний);

б) приблизної тотожності (нагадувати, бути схожим, бути подібним);

в) розбіжності (відрізнятись, різнитись контрастувати, розбігатись, суперечити; відмінність, розподібнення, різність, різниця, несхожість);

г) відповідності (гармонувати, відповідати).

Напр.: *У той же самий історичний період у країнах з різними кліматичними умовами одяг відмінний за своїм характером* (Т. Ніколаєва); *За розміром, формою та забарвленням флорибунда троянди нагадують чайно-гібридні троянди* (Календар); *Відмінності між станами виявлялися не лише у використанні неоднакових за якістю тканин, а й у самій кількості одягу* (Т. Ніколаєва); *Національна політика СРСР відрізнялася від колишньої самодержавної на суто словесному, демагогічному рівні* (Л. Масенко); *Це Марися, це Зміївна, Йде, найкращій квітці рівна* (Л. Первомайський); *Скрізь розкотився стон [стогін] тяжкий, Стон, промові тотожний* (П. Грабовський); *Хоча державно-політичні кордони ніде жодною мірою не збігаються з культурно-мовними...* (Л. Масенко).

Третій етап – це своєрідний наслідок попередніх двох, які послужили передумовою для подальших практичних дій суб'єкта (**рівняти, уподібнювати, протиставляти**). Результат-відношення може

встановлюватися суб'єктом між двома об'єктами, а також між об'єктом та самим суб'єктом (автокаузація). Напр.: *Зрівняти – зрівнятися, протиставляти – протиставити себе, подобити – подобитися* (стати подібним комусь).

Ці групи предикатів збігаються з виділеними Р.М. Гайсиною підкласами дієслів із семантикою рівності/нерівності [3, 21–33].

На семантичному рівні статичні предикати-констатації компаративних відношень мають тривалентну структуру. Два місця займають субстанції, які порівнюються між собою, а третє – ознака, яка служить підставою для порівняння. На синтаксичному рівні ознака-підстава може бути фоновим знанням носіїв мовної спільноти, або відома з контексту, або бути елементом лексичного значення слова чи виражена синтаксичними засобами. Для прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння, де порівнюються якості двох сутностей, характерна наявність підстави-ознаки з одним значенням – це міра вияву якості, яка виражається суфіксом *-іш* або словами *більш, менш*. Напр.: *Двадцять першого березня день дорівнює ночі* (О. Копиленко); *В довгому піджаці, в мужичих чоботях... він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника* (С. Васильченко) (ознака зрозуміла із змісту речення: зовнішнім виглядом); *Улєсливий приятель схожий на кішку: спереду ласкає, а ззаду кусає* (Укр. присл.) (ознака виражена підрядним означальним реченням); *Вона була дуже схожа з лиця на Немидору* (І. Нечуй-Левицький) (лексичне вираження ознаки); *Багаторічні квіткові рослини економічно вигідніші ніж однорічні* (Календар). Ознака (міра якості) порівнюваних сутностей виражена суфіксом *-іш* прикметника.

Особливістю висловлювань з прикметниками найвищого ступеня порівняння є те, що одна з порівнюваних субстанцій є не одиничним поняттям, а сукупністю однорідних понять. Ця сукупність домислюється залежно від змісту висловленого або маркована в реченні. Напр.: *Найдовші сорочки носили на півночі Чернігівщини* (Т. Ніколаєва) (друга порівнювана сутність – сорочки інших регіонів); *Останній саміт Україна – ЄС дипломати вважали найпродуктивнішим із усіх попередніх* («День»); *Снігопад метеорологи називають найсильнішим за понад 100 років* («День»).

На відміну від прикметника вищій і найвищій ступінь порівняння прислівника виражає якісну ознаку не субстантива, а дії. Напр.: *Поливають їх [карликові троянди] рідше, ніж троянди інших садових груп* (Календар). Частота поливання карликових троянд відрізняється від частоти поливання

інших троянд, ознака – менша міра. *Наші політики й чиновники щодо сусіда висловлюються значно стриманіше та акуратніше* («День»). Стриманість та акуратність висловлювань відрізняються.

В.А. Тимкова у своєму дослідженні стверджує, що прикметникові предикати з семантикою порівняльної ознаки можуть відкривати третю факультативну валентність для компонента з функцією обмеження вияву ознаки. У реченні це непередикатні іменники переважно на позначення частин тіла людини, пор.: *Лицем (з лица) дівчина звабливіша за хлопця; Син ширший у плечах за батька; Каштан найкрасивіший серед дерев своїми свічками; Ліпа найдивовижніша з-поміж дерев своїм духмяним цвітом* [9, 10].

На нашу думку, ця додаткова валентність зумовлена тим, що деякі прикметники позначають якість надто узагальнено, тому мовець прагне до точності висловлення. У деяких випадках ця конкретизація набуває числового виміру. Напр.: *Фаня була на два класи старша за неї...* (М. Коцюбинський).

Додаткова валентність може відкриватися і на позначення особи-поціновувача якості. *Цей продукт найшкідливіший для дітей.*

Компаративні предикати в реченні можуть бути реалізовані не лише окремою лексемою, а й іншими граматичними формами порівняння: порівняльними зворотами зі сполучниками: *як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, немовби, немовбито* та ін.; формою орудного відмінка; підрядним реченням; описовою порівняльною конструкцією тощо [6, 242–248; 10, 469 ; 8 92–103].

Предикати компаративних відношень та компоненти, пов'язані з ним, по-різному реалізуються у цих граматичних формах. Порівняльний зворот зі сполучником та безсполучникове порівняння позначають одну з порівнюваних субстанцій (об'єкт). Суб'єктом порівняння є: а) вся ситуація в цілому, напр.: *Зимовий ранок засівав над землею, як перлами, срібним снігом...* (Г. Косинка) (ознака – красиво); *Вона була для нього наче сонце* (Л. Українка) (ознака – життєва цінність); б) один із компонентів ситуації, напр.: *Промайнуло дрібне рибальське селище – сіре, як земля* (Ю. Смолич) (ознака виражена лексично); *Це ж була з сусіднього села Марійка – таке чорняве чортеня...* (Г. Косинка) (порівнювана ознака зрозуміла із контексту).

У граматичній формі з орудним відмінком суб'єкт та об'єкт порівняння – це завжди дві порівнювані ситуації. Іменник, виражений орудним відмінком, позначає суб'єкта іншої ситуації, з якою він порівнюється. Напр.: *А він засинів, напнувся до сонця й покотив золотою*

отарою в синє небо якусь дивну молитву (Г. Косинка). Молитва лине, як іде отара. Ознака – безперервність. *Дівчата обсіли роєм стола* (У. Самчук). Дівчата обсіли стіл так, як рій обсідає який-небудь предмет, ознака – щільно. *Піт густим горохом стікав по чолі* (У. Самчук). Піт стікає так, як горох сиплеться – швидко. У цих предикатів компонент-ознака переважно домислюється і є фоновим знанням мовної спільноти. Характерним є те, що в обох ситуаціях порівнюється спосіб вияву дії.

На відміну від граматичної форми порівняння з орудним відмінком, підрядне речення порівнює дві ситуації в загальному, а ознака порівняння – увесь спектр значень. Напр.: *Долиною появилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський).

З вищенаведеного випливає, що констатація порівняння, яка має позитивність, позначається на синтаксичному рівні відповідними лексемами (*дорівнювати, нагадувати, бути схожим* та ін.), порівняльними сполучниками (*як, мов, ніби* та ін.) або безсполучниково (*Дівчина-весна*). Констатація порівняння, яка має негативність – відповідними лексемами (*відрізнитися, бути несхожим* та ін.), вищою і найвищою формами порівняння прикметників і прислівників. Статичні предикати компаративних відношень, що є тривалентними на семантичному (логічному) рівні, на формальному (синтаксичному) не завжди мають три актанти, виражені окремими синтаксемами, та й сам предикат може бути виражений імпліцитно.

Предикат каузації компаративних відношень як один із типів каузативних реляційних предикатів позначає дію, спрямовану на утворення відношень між однорідними сутностями. Каузативні предикати, що позначають дію як інтелектуальну, спрямовану на встановлення відношень між субстанціями, а, також ті, в яких відношення постають унаслідок практичної діяльності суб'єкта, відповідно відкривають ще одну позицію для суб'єкта-діяча. Напр.: *Поет*₁ [І. Франко] *порівнював себе*₂ з *муляром*₃, *що кладе цеглини до стін нової будови*₄ (Вісник АН), де 4 – розгорнуте тлумачення ознаки (спосіб творчого процесу). *Тарас Волошко*₁ *зайшов до купе вагона...* *Звіривши квиток*₂ з *номером*₄ *місця*₃, *він заховав його до кишені* (Д. Ткач), де 2 і 3 – порівнювані субстанції, 4 – ознака. *Хіба ж ми різємо? – ледве вимовив* [Чіпка], *перевівши дух: ми*₁ *тільки рівняємо багатих*₂ з *бідними*₃... (Панас Мирний), де 4 – ознака виражена в контексті (соціальний, майновий статус). У поемі «Кавказ» *Шевченко*₁ *уподібнює народ*₂ *легендарному Прометееві*₃ (О. Корнійчук), де 4 – ознака що є фоновим знанням.

У випадку автокаузації, коли суб'єкт виконує дії за встановленням компаративних відношень між собою та іншою субстанцією, предикат на синтаксичному рівні виражається дієсловом з постфіксом *-ся* або уводиться об'єкт, виражений займенником *себе*. Напр.: *Це була Кучурган-річка, що тільки ранньою весною... уподібнювалась до справжньої річки...* (С. Добровольський); *Жодна рослина не може порівнятися з трояндою за красою квітки, ароматом, гамою забарвлення, тривалістю цвітіння* (Календар); *Наш творець пісні чи вірша не протиставляє себе громадськості, а живе з цією громадськістю єдиним повноправним, радісно-напруженим життям* (М. Рильський).

Можлива трансформація, коли в позицію суб'єкта-діяча переміщується аргумент-ознака. Напр.: *Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок* (І. Нечуй-Левицький); *Чималі вікна й двері, віконниці, помальований зеленою фарбою ганок біля дверей – все те дуже одрізняло Леміщину хату од других* (І. Нечуй-Левицький).

Для предикатів компаративних відношень характерне вживання сурядно пов'язаних іменників чи займенників у називному відмінку, що означають порівнювані субстанції, або нерозчленованого поняття обох субстанцій, які позначаються формою називного відмінка множини. Напр.: *Дивно мені, Любо, як такі по всьому різні люди, як ви з Олександрою Вікторівною, можуть товаришувати* (Л. Українка); *Царі, раби – однакові Сини перед богом...* (Т. Шевченко); *Вони [брати] різюче схожі між собою, – обоє широколиці, обоє світлоброві* (І. Волошин).

Отже, предикати компаративних відношень поділяються на статичні зі значенням констатації результату зіставлення чи порівняння сутностей та динамічні двох різновидів: ті, що позначають дію суб'єкта як інтелектуальну, спрямовану на встановлення порівняльних відношень між субстанціями, а також ті, в яких відношення постають у результаті практичної діяльності суб'єкта.

На семантичному рівні статичні предикати компаративних відношень тривалентні: містять аргументи двох об'єктів порівняння та аргумент ознаки порівняння. Динамічні предикати – чотиривалентні внаслідок додаткового аргумента суб'єкта-діяча. На синтаксичному рівні предикати компаративних відношень реалізуються в дієсловах, прикметниках, іменниках, порівняльних сполучниках і можуть бути виражені як окремою лексемою, так і імпліцитно. Аргумент-ознака на синтаксичному рівні частіше не матеріалізується в окрему синтаксему, бо є фоновим знанням певної спільноти або усвідомлюється із контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Гайсина Р.М. Глаголы равенства/неравенства в современном русском языке // Системные отношения в лексике и методы их изучения: Межвуз. науч. сб. – Уфа, 1977. – С. 21–33.
4. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – 528 с.
5. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.
6. Плющ М.Я. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Ч. I. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
7. Словник української мови: В 11-ти т. Т.7. – К.: Наук. думка, 1967. – 723 с.
8. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення і речення. – К., 1997. – 216 с.
9. Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 19 с.
10. Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Укр. енциклопедія», 2000. – 750 с.
11. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: УРЕ, 1973. – 600 с.

Лариса Загнітко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЩОДО СТАТУСУ ЗВЕРТАННЯ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

У стилях живої мови досить часто вживаються слова, які здавна, ще з часу виходу «Історичної граматики» Ф.І. Буслаєва, отримали назву «звертання» і, за традицією, в багатьох джерелах до сьогодні не вважаються членами речення. У працях мовознавців, які так або інакше були пов'язані з формально-граматичним напрямом, знаходимо категоричне заперечення того, щоб звертання розуміти як складову частину речення. Найбільш чітко ця думка викладена в праці О.М. Пешковського, де, зокрема, читаємо про те, що звертання, як і вставні слова, «лишаються елементами, внутрішньо чужими реченню, що дало їм притулок, як кулі, що потрапила в організм», що «воно лишається, незважаючи на поширеність, сторонньою для певного речення групою» [Пешковский, 1956: с. 408]. Подібного погляду дотримувався і О.О. Шахматов: «Звертання стоїть поза реченням і тому не є членом речення» [Шахматов,

1941: с. 261]. Таке категоричне виключення звертань із складу речення базується на тому, що звертання не пов'язані граматично з членами речення, тобто не вступають в узгодження, не керовані і не прилягають.

Відчуваючи застарілість і необґрунтованість такого висвітлення, багато авторів пізніших посібників обходять це гостре питання, не ставлять завдання показати, чи є звертання членом речення, чи ні, і називають його словом у реченні [Кулик, 1965: с. 165], словом або сполученням слів [Івченко, 1965: с. 439], підкреслюють, що звертання означає назву особи чи предмета [Баймут, 1957: с. 201]. Але трохи пізніше почали з'являтися твердження, що звертання граматично пов'язані з реченням, є членами речення, бо вони мають пряме відношення до змісту висловлення, вступають з реченням у «співвідношення» і виконують специфічні смислові функції [Руднев, 1963: с. 247, 249].

Таким чином, можна вже говорити про два погляди на звертання і його природу. Нам видається, обидва вони в якійсь мірі хибують однобічністю аргументації і недостатньою диференціацією тих фактів, на основі яких даються узагальнення.

Змішування синтаксичних функцій підмета і звертання характерне для роботи О.О. Потебні. У своїй роботі «Із записок з російської граматики» О. Потебня пише, що у наших мовах єдині відмінки, здатні виражати підмет – це називний і кличний... Згідно з цим кличний, як і називний, маючи визначену діяльність в реченні, розташований не поза ним, а в ньому.

В українському мовознавстві ідеї О.О. Потебні про те, що існує тісний зв'язок називного відмінка з кличним, який виявляється і в їх історії, продовжив Є. Тимченко вказуючи на те, що в українській мові підметом можуть бути два відмінки – називний і кличний, тому кличний відмінок як і називний, маючи певну діяльність у реченні стоїть не поза ним, а в ньому. При цьому «кличний ... є 2 особа і, як така, узгоджується з другою особою дієслова». Є.К. Тимченко на фактичному матеріалі з народної творчості показав, що вокатив може виконувати не тільки функцію підмета, а й прикладки та присудка, як і називний відмінок, напр.: «*Плаче-ридає молодий козаче по своїй дівчині. Тоді ж то Хвилоне, Корсунський полковниче, із намета виходжає*».

– *Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче.*

Такі кличні відмінки Є.К. Тимченко визначає як «зовні слова». Якщо кличний відмінок виступає підметом, він входить у склад речення; якщо кличний відмінок стосується підмета, об'єкта або вживається незалежно, він може стояти поза реченням [Тимченко 1926: с. 56].